De la ruine la reprezentare: arhitectura în serviciul arheologiei la Școala Română din Roma[*]

Răzvan GHIȘA[**]

Progresele înregistrate în domeniul arheologiei încă din a doua jumătate a secolului al XIX-lea au avut un ecou considerabil mai ales după finalizarea Primului Război Mondial și atingerea idealului național prin Unirea de la 1918. Dacă într-o primă etapă statul manifestă o grijă considerabilă pentru protejarea monumentelor găsite și inventariate pe teritoriul Vechiului Regat și ulterior, al provinciilor nou-încorporate, într-o a doua etapă se încearcă, acolo unde este posibil, o restaurare a acestora. Tocmai de aceea, încă de la primele legi privind protejarea patrimoniului apărute în secolul XX–cea din 1913[1], respectiv cea din 1919[2] – Comisiunea Monumentelor Istorice va prelua această sarcină, gestionând și repartizând fondurile primite de la Minister în vederea întreținerii și restaurării monumentelor.

În ciuda unei legislații menite să protejeze patrimoniul, mult mai dezvoltate comparativ cu secolul al XIX-lea[3], dar adesea insuficientă în anumite pri-

[*] Studiu realizat în cadrul proiectului PN-IV-P8-8.3-ROMD-2023-0134 – Trasee și convergențe naționale și culturale: Transilvania și Basarabia, finanțat de Ministerul Cercetării, Inovării și Digitalizării, CNCS – UEFISCDI, în cadrul PNCDI IV / This work was supported by a grant of the Ministry of Research, Innovation and Digitization, CNCS – UEFISCDI, project number PN-IV-P8-8.3-ROMD-2023-0134 – National and Cultural Paths and Convergences: Transylvania and Bessarabia, within PNCDI IV.

[**] Doctorand, Universitatea de Medicină, Farmacie, Științe și Tehnologie „George Emil Palade" din Târgu Mureș

[1] *Lege pentru conservarea și restaurarea monumentelor istorice,* în „Monitorul Oficial", nr. 21/28 aprilie 1913.

[2] *Legea pentru conservarea și restaurarea monumentelor istorice,* în „Monitorul Oficial", nr. 82/28 iulie 1919.

[3] Corina Borș, *Protejarea patrimoniului arheologic din România. Despre situri și monumente*

vințe[4], monumentele continuă să sufere distrugeri în perioada interbelică, iar încercările de restaurare a acestora provoacă, mai mult, daune: „Cum arhitecții lipseau, iar nivelul de cunoaștere a regulilor conservării monumentelor era scăzut, adeseori monumentele suferă mutilări, transformări sau chiar ajung să fie demolate”[5]. Se remarcă astfel faptul că un cadru legislativ bine definit și unitar nu este suficient pentru protejarea monumentelor, în lipsa unor specialiști bine pregătiți și la curent cu metodele moderne de restaurare. De aceea, dincolo de toate inițiativele legislative amintite, în perioada interbelică a existat un efort comun și un dialog interdisciplinar între arhitectură și arheologie în vederea protejării patrimoniului. Acest dialog se remarcă mai ales la Accademia di Romania din Roma, poate cea mai importantă instituție de cultură românească din afara granițelor în perioada interbelică, unde s-a format o adevărată elită în domeniile istoriei, arheologiei, filologiei și arhitecturii[6].

Studiul de față își propune să evidențieze acest dialog interdisciplinar, pornind de la premisa – poate puțin forțată – că arhitecții desfășurau adesea activități de arheologie în timpul stagiului lor de pregătire la Accademia di Romania din Roma, dobândind astfel cunoștințe absolut necesare restaurării monumentelor, după întoarcerea lor în țară.

Deschiderea celor două instituții românești la începutul anilor 1920 – Fontenay-aux-Roses din Franța[7], respectiv Accademia di Romania din Roma[8] – a reprezentat în cuvintele lui Iorga „o demonstrație politică și un fapt cultural”[9]. O atenție deosebită a fost acordată și studiilor care urmau să fie realizate în aceste noi instituții de cultură. Pe de-o parte, elaboratorii pro-

---

arheologice din perspectiva evoluției cadrului legislativ în context european, Cluj-Napoca, Editura MEGA, 2014.

[4] Răzvan Ghișa, „Inițiative legislative privind studiul arheologic și protejarea patrimoniului din perioada interbelică”, în *România după Marele Război. Reconstrucții politice, instituționale și culturale,* coord. Maria Tătar-Dan, Corina Teodor, Nicolae Enciu, Cluj-Napoca, Editura Mega, 2025, pp. 329–340.

[5] Ioan Opriș, *Comisiunea Monumentelor Istorice,* București, Editura Enciclopedică, 1994, p. 12.

[6] Roxana Mihaly, „The Role of Romanian School of Rome in the Formation of Intellectual Elites”, în *European Integration – Between Tradition and Modernity*, vol. 1, Târgu Mureș, Editura Universității „Petru Maior”, 2005, pp. 1008–1019.

[7] Vasile-George Ursu, *Școala Română din Paris (Fontenay-aux-Roses) – file semnificative din istoria unei instituții românești dispărute în negura timpului,* în „PLURAL” vol. 7, nr. 1, 2019, pp. 18–33.

[8] Mihai Bărbulescu, Veronica Turcuș, Iulian M. Damian, *Accademia di Romania din Roma 1922–2012,* Roma, Accademia di Romania, 2012.

[9] Nicolae Iorga, *O viață de om așa cum a fost*, ediție îngrijită de Valeriu Râpeanu și Sanda

iectului de lege privind înființarea celor două școli aveau în vedere faptul că membrii admiși urmau să efectueze studii care nu puteau fi realizate în universitățile din țară. În cazul instituției din capitala Italiei, aceasta a fost transformată, într-un timp scurt, într-o instituție dedicată studiilor arheologice, idee susținută atât de procentul semnificativ de bursieri arheologi[10], cât și de formarea profesională a primilor trei directori, care au condus instituția până în 1940. De aici au decurs o serie de consecințe și pentru bursierii din alte domenii, întrucât, de multe ori, aceștia participau alături de colegii arheologi la excursii de studiu în diferite situri, desfășurând activități cel puțin conexe arheologiei. Acest lucru este probabil cel mai vizibil în cazul arhitecților, care realizează relevee și publică lucrări ce pot fi încadrate cu ușurință în sfera cercetărilor arheologice.

Chiar dacă Școala din Roma și-a început activitatea în 1922, cu o singură secție, cea arheologică-istorică[11], încă din legea de fondare[12] se menționa că instituția din capitala Italiei urma să cuprindă și o secție dedicată „cultivării artelor plastice"[13]. Doar dificultățile financiare și lipsa unui spațiu adecvat au amânat momentul efectiv al deschiderii.

În cele din urmă, secția dedicată artelor plastice se deschide în anul 1925, grație sprijinului financiar acordat de ministrul Cultelor și Artelor, Alexandru Lapedatu[14]. Spre deosebire de modalitatea clasică de selectare a membrilor, care erau recomandați de decanatele celor patru mari universități din țară[15], membrii ce urmau să fie admiși în această nouă secție erau selectați în urma unui concurs organizat sub auspiciile Ministerului Cultelor și Artelor și recomandați direct de Comisiunea Monumentelor Istorice. Aflată încă într-o fază organizatorică, activitatea noii secții începe cu doar doi membri, ambii arhitecți: Ion Anton Popescu și Horia Teodoru.

Râpeanu. Introducere, note, comentarii de Valeriu Râpeanu, București, Editura Minerva, 1976, p. 599.

[10] Pentru consultarea listei complete, vezi Stelian Mândruț, *Profesori și bursieri ai Școlii române de la Roma în epoca interbelică*, în „Acta Mvsei Napocensis. Historica", 47/II, Cluj-Napoca, 2010, pp. 163–174.

[11] Mihai Bărbulescu, Veronica Turcuș, Iulian M. Damian, *op. cit.*, 2012, p. 21.

[12] *Legea nr. 4285,* în „Monitorul Oficial", nr. 167/31 octombrie 1920, pp. 5894–5895.

[13] *Ibidem,* art. 2, p. 5894.

[14] Raportul asupra activității Școlii Române din Roma din anul universitar 1924–1925, prezentat de Vasile Pârvan în ședința din 11 iunie 1925 a Academiei Române. Vezi Vasile Pârvan, *Scrieri*, text stabilit, studiu introductiv și note de Alexandru Zub, București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1981, p. 323.

[15] Așa cum reiese din articolele 13 și 14 ale Regulamentului de funcționare al Școlii din Roma.

Cei doi membri, asemenea celorlalţi arhitecţi care se vor afla în capitala Italiei, vor fi coordonaţi încă de la început de către istorici de artă, arhitecţi şi arheologi italieni[16] cu care instituţia stabilise deja relaţii. În ceea ce îi priveşte pe cei doi amintiţi, ei sunt acceptaţi să participe „la lucrările de restaurare ale bisericii San Giorgio in Velabro, conduse de profesorul de istorie a artei bizantine la Universitatea din Roma, Antonio Muñoz”[17].

Directorul Vasile Pârvan se va arăta şi el mulţumit de activitatea desfăşurată de aceştia în primul an de studiu, astfel că îi va propune pentru continuarea perfecţionării şi în al doilea an. Interesant este faptul că, atunci când înaintează ministerului tabloul membrilor Școlii pentru anul 1926/1927, Pârvan îi numeşte atât pe Horia Teodoru, cât şi pe Ion Anton Popescu „arheologi-arhitecţi”[18], semn că activitatea acestora a fost mult mai complexă şi nu s-a limitat strict la sfera arhitecturii. Din aceste considerente, premisa studiului de faţă nu pare forţată, idee susţinută în continuare de lucrările realizate şi publicate de cei doi.

Despre activitatea arhitecţilor în al doilea an de studiu ne oferă mai multe detalii profesorul Ion Bianu, însărcinat de Ministerul Instrucţiunii să întocmească un raport[19] privind situaţia Școlii după dispariţia directorului Vasile Pârvan în 1927. Astfel, despre Horia Teodoru el menţionează că „a lucrat cu multă pricepere, studiind arhitectura bizantină şi romanică în Italia de la Ravenna până în Sicilia, luând releveuri dela deosebite monumente”[20]. Mai mult, conform aceluiaşi raport, se pare că Horia Teodoru a studiat şi monumente antice, „punându-se în relaţiuni cu autorităţile şi specialiştii italieni însărcinaţi cu asemenea lucrări”[21]. Experienţa şi expertiza dobândite la Accademia di Romania s-au dovedit deosebit de utile în cariera acestuia. După întoarcerea în ţară, a lucrat la Comisia Monumentelor Istorice şi a realizat numeroase lucrări de restaurare[22].

Ion Bianu nu are aceeaşi părere favorabilă vizavi de Ion Anton Popescu, scriind că „s-a mărginit la releveul unui mic edificiu termal de sub Palatin; în

---

[16] Veronica Turcuș, *Studiile de arhitectură în cadrul Școlii Române din Roma în primul deceniu interbelic,* în „Revista istorică”, tom XXIV, nr. 1–2, 2013, p. 114.

[17] Mihai Bărbulescu, Veronica Turcuș, Iulian M. Damian, *op. cit.*, p. 32.

[18] Vasile Pârvan, *Corespondență și acte*, ediție îngrijită cu introducere, note și indice de către Alexandru Zub, București, Editura Minerva, 1972, p. 191.

[19] *Raportul D-lui Profesor I. Bianu, Membru al Academiei Române, Decanul Facultăţii de Filosofie și Litere din București, către Ministerul Instrucţiunii*, 1927. *Apud* George Lăzărescu, *Școala Română din Roma*, București, Editura Enciclopedică, 2002, p. 151.

[20] *Ibidem,* p. 157.

[21] *Ibidem,* p. 157.

[22] Veronica Turcuș, *op. cit.,* în *loc. cit.,* p. 126.

al doilea an a stat puțin la Școală și nu se știe ce lucrare ar fi făcut”[23]. Desigur, aceasta este o exagerare, în condițiile în care lucrarea arhitectului Ion Anton Popescu era pregătită încă din 1926, moartea lui Vasile Pârvan amânând doar apariția volumului „Ephemeris Dacoromana”. Studiul[24] a fost publicat astfel în volumul al patrulea al anuarului și cuprinde măsurători și schițe ale termelor lui Eliogabal[25], împărat roman din dinastia Severilor, Ion Anton Popescu delimitând totodată și etapele de construcție.

Constituind principala modalitate de valorificare a lucrărilor bursierilor și principalul canal de dialog cu comunitatea științifică din Italia, și ceilalți bursieri arhitecți vor publica lucrări în anuarul instituției. Horia Teodoru, în urma studiului unor biserici din Calabria[26], publică în numărul patru al anuarului, în timp ce contribuția sa din volumul al cincilea se concentrează asupra unor elemente arhitectonice, având ca model biserica San Pietro din Otranto[27].

Spre finele deceniului, în capitala Italiei ajunge un alt arhitect, Ștefan Balș[28]. Și acesta se va arăta preocupat de arhitectura bizantină și ecleziastică, executând releveurile și planurile pentru restaurările de la Santa Balbina și San Sisto Vecchio de pe Aventin, lucrări conduse de același Antonio Muñoz[29]. În anuarul instituției, el va publica o lucrare despre ruina unei biserici din Basilicata, punând accent pe influențele arhitecturale[30].

Dacă în primii ani de la deschiderea secției artistice numărul de arhitecți a fost unul redus, situația se schimbă în anii ’30, în special odată cu mutarea

---

[23] George Lăzărescu, *op. cit.,* p. 157.

[24] Ion Anton Popescu, *Le così dette Terme di Eliogabalo in Via Sacra*, în „Ephemeris Dacoromana: annuario della Scuola Romena di Roma”, Libreria di Scienze e Lettere, IV, 1930, pp. 1–28.

[25] Băile sunt atribuite în mod eronat împăratului Eliogabal, fiind vorba, în realitate, de băi private construite ulterior, în timpul împăratului Alexandru Sever. Această atribuire greșită provine dintr-o confuzie renascentistă, cunoscută de autor, fapt care explică și titlul lucrării.

[26] Horia Teodoru, *Les églises à cinq coupoles en Calabrie. San Marco de Rossano et la Cattolica de Stilo,* în „Ephemeris Dacoromana: annuario della Scuola Romena di Roma”, Libreria di Scienze e Lettere, IV, 1930, pp. 149–180.

[27] Idem, *Églises cruciformes dans l’Italie méridionale (San Pietro d’Otrante)*, în „: annuario della Scuola Romena di Roma”, Libreria di Scienze e Lettere, V, 1932, pp. 22–34.

[28] Recomandat de Comisiunea Monumentelor Istorice în 1927, Ștefan Balș își va începe activitatea în anul 1928. Arhiva Ministerului Afacerilor Externe, (în continuare AMAE), Fond *Roma 1873–1947*, vol. 160, dosar „Dosare personale ale unora din membrii Școlii Române din Roma”, 14 Ianuarie 1928, f.n.

[29] Veronica Turcuș, *op. cit.,* în *loc. cit.*, p. 115.

[30] Ștefan M. Balș, *Sant’Angelo al Monte Raparo. (Basilicata)*, în „Ephemeris Dacoromana: annuario della Scuola Romena di Roma”, Libreria di Scienze e Lettere, V, 1932, pp. 35–56.

sediului în Valle Giulia. În această a doua etapă, un număr mult mai semnificativ de arhitecţi va trece pragul instituţiei, iar domeniile lor de activitate se diversifică. Dacă până atunci, cu excepţia lui Ion Anton Popescu, arhitecţii s-au axat mai degrabă pe studiul arhitecturii ecleziastice, următoarea generaţie de bursieri arheologi-arhitecţi va participa la lucrări sau va efectua studii situate la limita dintre epoca antică și cea medievală.

Acesta este și cazul lui Richard Bordenache, bursier al Accademiei din 1930, admis în urma concursului și a eliberării locului de către Ștefan Balș, care își finalizase pregătirea. În Italia, Bordenache se preocupă în special de influenţele arhitectonice generate de pătrunderea normanzilor în sudul Italiei[31] și completează seria cercetărilor asupra monumentelor bizantine prin publicarea unui studiu[32] în numărul șapte al anuarului „Ephemeris Dacoromana"[33]. Chiar dacă și Richard Bordenache se ocupă de arhitectura ecleziastică, se poate observa formarea acestuia într-un institut arheologic, așa cum scria arhitectul clujean Ion Mircea Enescu: „de la bun început, remarcăm formaţia unui arhitect cu o foarte amplă și temeinică cultură clasică, desăvârșită prin studii și călătorii, prin lucrări de arheologie"[34].

Un alt nume important care și-a lăsat amprenta în anuarul instituţiei este cel al lui Grigore Ionescu, bursier din 1931. Acesta participă în Italia la multe lucrări de restaurare și „studiază biserici din regiunile Ravenna și Puglia"[35], axându-se mai degrabă pe elemente arhitectonice decât istorico-arheologice[36]. Spre deosebire de ceilalţi bursieri, după întoarcerea în ţară, Ionescu își va îndrepta mai degrabă activitatea către construcţiile civile, în detrimentul lucrărilor de restaurare sau de conservare a monumentelor.

La expirarea stagiului lui Grigore Ionescu, locul acestuia va fi luat de către Nicolae Lupu, care este recomandat ca membru al Școlii Române din Roma, pentru „specializare în direcţia arheologiei și restaurării monumentelor

---

[31] Veronica Turcuș, *op. cit.,* în *loc. cit.*, p. 131.

[32] R. Bordenache, *La SS. Trinità di Venosa*, în „Ephemeris Dacoromana: annuario della Scuola Romena di Roma", Libreria di Scienze e Lettere, VII, 1937, pp. 1–76.

[33] Publicarea unor studii în volume apărute ulterior încheierii stagiului de pregătire este o practică frecvent întâlnită. Datarea indicată de autori, de regulă la finalul textelor, confirmă însă că acestea au fost redactate în timpul stagiului de la Roma.

[34] Ion Mircea Enescu, *Profesorul Arhitect Richard Bordenache 28 aprilie 1905 – 14 aprilie 1982*, în „Arhitectura", an XXXI, 1983, nr. 5 (204 serie nouă), p. 66.

[35] Ileana Kisilewicz, *Școala română din Roma. Istorie și arhitectură*, în „Revista Monumentelor Istorice", IV, nr. 1–2, 2010, p. 45.

[36] Grigore Ionescu, *Le chiese pugliesi a tre cupole*, în „Ephemeris Dacoromana: annuario della Scuola Romena di Roma", Libreria di Scienze e Lettere, VI, 1935, pp. 50–128.

istorice”[37]. Lupu manifestă un interes mai pronunţat pentru monumentele antice, realizând reconstituiri ale unor monumente funerare din apropierea Ostiei[38] sub conducerea lui Italo Gismondi[39] și publicând în numărul șapte al anuarului un studiu dedicat unei ruine de pe Via Latina[40]. În realizarea reconstituirii vilei romane, arhitectul s-a bazat pe modelul oferit de secretarul Școlii, arheologul Giuseppe Lugli[41], în lucrările sale privitoare la vilele suburbane romane. Acesta s-a sprijinit, de asemenea, pe investigaţiile anterioare începute de Școala Britanică din Roma[42].

Lucrările întreprinse de Lupu în timpul stagiului de la Accademia di Romania din Roma au avut un adevărat ecou în mediul academic, specialiștii „aducând elogii în criticile apărute în presa italiană”[43] și reconstituind în gips „Villa di Sette Bassi după planurile arhitectului”[44]. Programul instituit încă din timpul directoratului lui Vasile Pârvan s-a aplicat și în cazul lui Lupu, Emil Panaitescu menţionând în certificatul eliberat la încheierea stagiului că acesta și-a „desăvârșit cunoștinţele și însușirile prin multe și interesante excursii și călătorii”[45].

Transformarea Accademiei di Romania din Roma într-un institut de arheologie este vizibilă și în cazul ultimului bursier analizat în cadrul acestui studiu. Este vorba despre Em[ano]il Costescu, bursier recomandat de Comisiunea Monumentelor Istorice, care își începe activitatea în 1929[46]. În Italia, arhitectul a relevat bisericile din Ravello și Gaeta[47], dar, la recomandarea directorului, a par-

---

[37] AMAE, Fond *Roma 1873–1947*, vol. 160, dosar „Dosare personale ale unora dintre membrii Școlii Române din Roma”, adresă a Ministerului Instrucţiunii, Cultelor și Artelor către D-l Panaitescu, nr. 41732/1933, f.n.

[38] Ileana Kisilewicz, *op. cit.*, p. 43.

[39] Fedora Filippi, *Ricostruire l'antico prima del virtuale: Italo Gismondi: un architetto per l'archeologia: (1887–1974*), Roma, Quasar, 2007.

[40] Nicolae Lupu, *La Villa di Sette Bassi sulla Via Latina,* în „Ephemeris Dacoromana: annuario della Scuola Romena di Roma”, Libreria di Scienze e Lettere, VII, 1937, pp. 117–178.

[41] Veronica Turcuș, *op. cit.,* în *loc. cit.*, p. 131.

[42] Thomas Ashby, *The Villa Called Sette Bassi,* în „Papers of the British School at Rome”, IV, 1907, p. 111. *Apud* Nicolae Lupu, *La Villa di Sette Bassi sulla Via Latina,* în „Ephemeris Dacoromana: annuario della Scuola Romena di Roma”, Libreria di Scienze e Lettere, VII, 1937, p. 118.

[43] AMAE, Fond *Roma 1873–1947*, vol. 160, dosar „Dosare personale ale unora dintre membrii Școlii Române din Roma”, Certificat semnat de directorul Emil Panaitescu, nr. 509/1935, f.n.

[44] *Ibidem,* f.n.

[45] *Ibidem,* f.n.

[46] AMAE, Fond *Roma 1873–1947*, vol. 160, dosar „Dosare personale ale unora dintre membrii Școlii Române din Roma”, Recomandarea arh. Emanoil Costescu pentru admiterea ca membru al Școlii Române din Roma, doc. nr. 159/29, f.n.

[47] George Lăzărescu, *Școala Română din Roma*, București, Editura Enciclopedică, 2002, p. 44.

ticipat și la lucrări de restaurare efectuate pe monumente antice, așa cum reiese dintr-un raport personal de activitate păstrat în Arhiva Ministerului Afacerilor Externe: „Deasemenea, în urma recomandației, Onor. Dir. Școalei Române, am urmărit restaurările executate pentru consolidarea cupolei Panteonului de către Dl. Inginer Cozzo; precum și lucrările de săpături și restaurări dela Noul For al lui Traian, executate de către Dl. Arhitect Șef Muñoz”[48].

Din această ultimă idee reiese mai bine motivul pentru care s-a menționat că Accademia di Romania din Roma a fost transformată într-o instituție arheologică. Arhitecții care au efectuat stagii aici, deși trimiși de Comisiunea Monumentelor Istorice pentru a studia metodele de conservare și restaurare a monumentelor ecleziastice de perioadă medievală și modernă[49], nu s-au limitat la aceste aspecte, dobândind cunoștințe vaste despre cultura clasică greco-romană și arheologie. Această nouă perspectivă se reflectă în „viziunea pozitivă față de încadrarea în spațiu a valorii arhitectural-istorice”[50], caracteristică arhitecților care au lucrat în cadrul Comisiei Monumentelor Istorice.

Desigur, articolul de față nu a cercetat amănunțit toți bursierii arhitecți care au efectuat lucrări în slujba arheologiei la Școala Română din Roma în perioada interbelică[51], însă consider că aspectele analizate întăresc premisa de la care studiul a pornit. Mai mult, interdisciplinaritatea din cadrul instituției române și transformarea acesteia într-un institut de arheologie se reflectă și în cariera unor bursieri, licențiați în alte domenii, care ulterior s-au orientat spre studiul vestigiilor antice sau preistorice[52]. Dacă atunci această abordare interdisciplinară reprezenta mai degrabă o noutate, impusă de contextul vremii, astăzi, la un secol de la materializarea proiectului Accademiei di Romania din Roma, interdisciplinaritatea este o necesitate în studiul arheologic, siturile mari beneficiind adesea de expertiza unui numeros colectiv format din echipe mixte de arheologi, istorici, filologi, arhitecți și medici.

---

[48] AMAE, Fond *Roma 1873–1947*, vol. 160, dosar „Dosare personale ale unora dintre membrii Școlii Române din Roma”, Raport personal arhitect Emanoil Costescu, f.n.

[49] În perioada interbelică în România, aceste monumente suferă, adesea, cele mai mari distrugeri. Monumentele antice, aflate în atenția arheologilor și cercetătorilor încă din secolul XIX, se bucură de o protecție mai mare, susținută și de o legislație mai bine dezvoltată.

[50] Ioan Opriș, *Comisiunea Monumentelor Istorice,* București, Editura Enciclopedică, 1994, p. 24.

[51] Tabloul complet al bursierilor din perioada interbelică poate fi consultat în Mihai Bărbulescu, Veronica Turcuș, Iulian M. Damian, *op. cit.*, pp. 203–207 (secțiunea Anexe).

[52] Constantin Daicoviciu sau Hortensia și Vladimir Dumitrescu (toți licențiați în litere) sunt doar câteva exemple care ilustrează acest aspect.